ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

IQTISODIY OPERATSIYALAR, BOSHQA IQTISODIY OQIMLAR VA ZAXIRALAR TUSHUNCHALARI

Xursandov Sherkonbek Sherzod og'li
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti talabasi
sherkonbekxursandov7@gmail.com

Utanov Bunyod Kuvandikovich
"Iqtisodiy statistika" kafedrasi professori, (PhD)
Ilmiy rahbar
bunyod1285@gmail.com

Annotatsiya

Iqtisodiy oqimlar va zaxiralar milliy hisobotlar tizimining asosini tashkil etadi. Milliy hisoblar iqtisodiyotning turli ishtirokchilari o'rtasidagi ishlab chiqarish, savdo, investitsiya, iste'mol va moliyaviy faoliyat oqimlarini hamda ularning natijasida hosil bo'ladigan aktiv va majburiyatlar zaxiralarini kuzatadi. Mazkur maqolada iqtisodiy oqimlarning ikki toifasi – iqtisodiy operatsiyalar (tranzaksiyalar) va boshqa iqtisodiy oqimlar – ning tarkibi, xususiyatlari va ularning zaxiralar bilan o'zaro bog'liqligi tahlil qilinadi. Iqtisodiy operatsiyalar o'zaro kelishuv asosida yuzaga keladigan almashinuv yoki ko'chirish jarayonlarini ifodalaydi, boshqa iqtisodiy oqimlar esa kutilmagan voqealar, resurslarning tabiiy o'sishi yoki qiymatning qayta baholanishi natijasida yuzaga keladigan o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, zaxiralar to'plangan operatsiyalar va boshqa oqimlar natijasida shakllanib, ular jamlanmani bosqichma-bosqich ko'rsatadi. Maqola milliy hisoblar doirasida ushbu uch tushunchaning ahamiyati va amaliy qo'llanishini o'rganadi.

Kalit so'zlar:

iqtisodiy oqimlar, iqtisodiy operatsiyalar (tranzaksiyalar), boshqa iqtisodiy oqimlar, zaxiralar, milliy hisoblar tizimi (SNA), almashinuv va transferlar, revalyatsiya (holding gain/loss), ishlab chiqarish va iste'mol, kapital shakllanishi, ehtiyotsiz voqealar va tabiiy resurslar, balanslar va balans varag'i

Kirish: Milliy hisoblar tizimi (System of National Accounts – SNA) iqtisodiy statistikaning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, u ishlab chiqarish, daromadlar, iste'mol, investitsiyalar, eksport-import va moliyaviy operatsiyalarni yagona, izchil va xalqaro miqyosda taqqoslanadigan ko'rinishda taqdim etadi. SNA bo'yicha hisobotlar davlat siyosatini belgilash, iqtisodiy tahlillar olib borish va xalqaro tashkilotlar tomonidan ko'rsatkichlarni solishtirish uchun zarur asos bo'ladi. Ushbu tizimda iqtisodiy oqimlar va zaxiralar asosiy tushunchalar sifatida ajralib turadi; ular orqali bir muayyan davr ichida vujudga keladigan harakatlar va ushbu harakatlar natijasida shakllanadigan boyliklar holati aks ettiriladi.

Iqtisodiy oqimlar – bu iqtisodiy qiymatning yaratilishi, o'zgarishi, almashinuvi, transfer qilinishi yoki yo'qolishini aks ettiradigan harakatlardir. Ular ikki asosiy toifaga bo'linadi: iqtisodiy operatsiyalar (tranzaksiyalar) va boshqa iqtisodiy oqimlar. Mazkur taqsimot yordamida har bir harakatni qanday sabablarga ko'ra va qaysi subyektlar o'rtasida sodir bo'layotganini tushunish mumkin. Zaxiralar esa ma'lum bir vaqt nuqtasidagi aktiv va majburiyatlar miqdorini ifodalaydi; ular o'tgan davrdagi operatsiyalar va boshqa oqimlar yig'indisi natijasida shakllanadi.

Bu maqolada milliy hisoblar kontekstida iqtisodiy operatsiyalar, boshqa iqtisodiy oqimlar va zaxiralar tushunchalari batafsil yoritilib, ularning o'zaro munosabatlari va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Ushbu mavzu bo'yicha ko'plab xalqaro manbalar, jumladan, 2008 yilda qabul qilingan SNA, Birlashgan Millatlar Tashkiloti statistika qo'llanmalari, Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (XVJ), Avstraliya Statistika Byurosi, Kanadaning Statistika idorasi va boshqa tashkilotlarning materiallari tahlil qilindi.

Iqtisodiy oqimlar tushunchasi

SNAga ko‘ra iqtisodiy oqimlar iqtisodiy qiymatning yaratilishi, o‘zgarishi, almashinuvi yoki yo‘qolishi bilan bog‘liq harakatlarni ifodalaydi. Oqimlar vaqt oralig‘i davomida sodir bo‘ladigan hodisa yoki voqea sifatida qayd qilinadi va ular muayyan vaqt nuqtasida o‘lchanadigan zaxiralarga ta’sir ko‘rsatadi. 2008 SNAda iqtisodiy oqimlar ikki toifaga bo‘linadi:

Tranzaksiyalar – o‘zaro kelishilgan yoki ichki tashkil etilgan harakatlar bo‘lib, ular odatda ikki yoki undan ortiq institutlar o‘rtasida amalga oshiriladi. Tranzaksiyalar orqali mahsulotlar, xizmatlar, aktivlar yoki majburiyatlar bir tomonning mablag‘i evaziga ikkinchi tomonga o‘tadi. Tranzaksiyalar bir qator toifalarga ajratiladi:

Mahsulotlar va xizmatlar tranzaksiyalari – ishlab chiqarish natijasi bo‘lgan tovar va xizmatlarni yetkazib berish (ichki ishlab chiqarish yoki import) hamda ularni iste’mol, investitsiya, zaxira to‘plash yoki eksport qilish.

Daromad va taqsimot tranzaksiyalari – ishlab chiqarishdan hosil bo‘lgan qiymat qo‘shilishi (kompensatsiyalar, soliqlar, subsidiyalar yoki mulk daromadi)ni turli institutlar o‘rtasida taqsimlash.

Transferlar – bir institut boshqa institutsiyaga tovar yoki xizmatni hech qanday tovon olmasdan taqdim etadigan harakatlar. Masalan, uy xo‘jaliklarining xayriyalari, xalqaro remittance yoki hukumatning ijtimoiy yordam to‘lovlari.

Moliyaviy instrumentlar bo‘yicha tranzaksiyalar – moliyaviy aktiv va majburiyatlarning kelib chiqishi yoki yo‘qolishi, masalan, aksiyalar chiqarish yoki bankdan qarz olish. Tranzaksiyalar monetar va monetar bo‘lmagan (masalan, barter, ichki iste’mol uchun ishlab chiqarish, ijtimoiy ta’minot xizmatlari) shaklda bo‘lishi mumkin.

Boshqa iqtisodiy oqimlar – kutilmagan tabiiy yoki ijtimoiy voqealar, resurslarning tabiiy o‘sishi yoki qiymatning qayta baholanishi natijasida aktivlar va majburiyatlar qiymatining o‘zgarishini ifodalaydi. Ular tranzaksiyalar kabi o‘zaro kelishuv asosida sodir bo‘lmaydi. Boshqa iqtisodiy oqimlar ikki asosiy toifaga ajratiladi:

Narxlarning o‘zgarishi (revalyatsiya) tufayli o‘zgarishlar – aktivlar yoki majburiyatlarning bozor qiymati oshishi yoki pasayishi natijasida yuzaga keladi. Bu holda “holding gains or losses” deb ataluvchi farq hisoblanadi.

Hajm o‘zgarishi (other volume changes) – tabiiy resurslarning kashf etilishi yoki tugab qolishi, tabiiy ofatlar, siyosiy voqealar, urushlar yoki kuchli inflatsiya natijasida aktivlar soni yoki hajmining o‘zgarishidir. Masalan, yer osti boyliklarining topilishi, sun’iy yo‘ldoshning tushirilishi yoki to‘fon oqibatida ishlab chiqarish vositalarining yo‘qolishi.

Iqtisodiy operatsiyalar (tranzaksiyalar)

Tranzaksiyalar – iqtisodiy oqimlarning asosiy qismini tashkil etadi. Ular institutlar o‘rtasidagi kelishuvga asoslanadi va ikki turga bo‘linadi: almashinuv va transfer.

Almashinuv tranzaksiyalarida ikki tomon bir-biridan mahsulot, xizmat yoki aktivni ayirboshlaydi (masalan, tovar sotish, ish kuchini ijara asosida berish yoki moliyaviy aktivlarni almashish). SNAda bunday tranzaksiyalar mahsulotlar tranzaksiyalari, distributiv tranzaksiyalar va moliyaviy tranzaksiyalarga ajratiladi. Ular iqtisodiyotning ishlab chiqarish, iste’mol, investitsiya va moliyaviy bozorlar segmentlarida sodir bo‘ladi.

Transfer tranzaksiyalarida bir tomon ikkinchi tomonga iqtisodiy resursni hech qanday tovon olmasdan beradi; bunda ishlab chiqarish yoki almashinuvning o‘zaro kelishuvga asoslangan shakli yo‘q. Bunga soliqlar, grantlar, ijtimoiy yordam, remittance, sovg‘a va xayriyalar kiradi. Transferlar ko‘pincha daromadlarning qayta taqsimlanishi va ijtimoiy siyosatni amalga oshirish vositasi sifatida ishlatiladi.

Tranzaksiyalar *monetar* ko‘rinishda (pul orqali) yoki *monetar bo‘lmagan* tarzda amalga oshirilishi mumkin. Pul bilan amalga oshiriladigan tranzaksiyalar iqtisodiyotning keng qamrovli ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lgan yalpi ichki mahsulot (YaIM) hisobiga kiritiladi. Monetar bo‘lmagan tranzaksiyalar esa barter, ichki iste’mol uchun mahsulot yetishtirish (masalan, dehqonning oilasi uchun oziq-ovqat ishlab chiqarishi) yoki bepul xizmat ko‘rsatish kabi shakllarda namoyon bo‘ladi va SNA doirasida imputed baholash orqali qayd etiladi

Boshqa iqtisodiy oqimlar

Tranzaksiyalar iqtisodiy hayotning asosiy harakatlarini aks ettirsa-da, barcha o‘zgarishlar o‘zaro kelishuv va almashinuv natijasi emas. *Boshqa iqtisodiy oqimlar* institutsional birliklarning aktiv va majburiyatlaridagi o‘zgarishlarning tranzaksiyalardan tashqari manbalarini ko‘rsatadi.

Revalyatsiya (holding gains/losses) – bozor narxlarining o‘zgarishi natijasida aktivlar yoki majburiyatlar qiymatining oshishi yoki kamayishidir. Masalan, korxona zaxira sifatida saqlayotgan tijorat obligatsiyalarining bozor bahosi o‘sishi korxona uchun revalyatsiya daromadi, baho pasayishi esa zarar hisoblanadi. Bu holat tranzaksiyalar natijasi bo‘lmagan holda boylikning o‘sishiga yoki kamayishiga olib keladi.

Hajm o‘zgarishlari – tabiiy voqealar, siyosiy hodisalar yoki institutlarning qayta tasniflanishi natijasida aktivlar va majburiyatlar sonining o‘zgarishidir. Bunga yangi mineral konlarining kashf etilishi, resurslarning tugashi, tabiiy ofatlar (zilzila, to‘fon, qurg‘oqchilik) yoki siyosiy qarorlar (milliylashtirish, urush) oqibatida aktivlarning yo‘q qilinishi kiradi. Shuningdek, bir institutsiyaning boshqa sektorga o‘tishi (masalan, kompaniyaning xususiydan davlatga o‘tishi) ham boshqa oqim sifatida qayd etilishi mumkin.

Bu toifa oqimlar milliy hisoblarda “akkumulatsiya hisoblari”da qayd etiladi va tranzaksiyalardan farqli o‘laroq, bevosita ishlab chiqarish jarayoniga bog‘liq emas. Boshqa iqtisodiy oqimlar tahlili iqtisodiy barqarorlikni baholash, risklarni boshqarish va tabiiy boyliklarning holatini monitoring qilish uchun muhimdir.

Zaxiralar

Zaxiralar (stocks) – muayyan bir vaqt nuqtasida iqtisodiy subyektning egaligidagi aktiv va majburiyatlar holatini aks ettiradi. Zaxiralar milliy hisoblar tizimida odatda balans varaqasida (ochilish va yopilish balanslari) ko‘rsatiladi. Zaxiralar quyidagilarga bo‘linadi:

1. Moliyaviy bo‘lmagan aktivlar zaxirasi – ishlab chiqarilgan (binolar, inshootlar, mashinalar) va ishlab chiqarilmagan (yer, tabiat boyliklari, intellektual mulk huquqlari) aktivlarni o‘z ichiga oladi.
2. Moliyaviy aktivlar va majburiyatlar zaxirasi – naqd pul, depozitlar, qimmatli qog‘ozlar, kreditlar, sug‘urta texnik zaxiralari va boshqa moliyaviy instrumentlardan iborat.

Zaxiralar o‘tgan davrdagi tranzaksiyalar va boshqa iqtisodiy oqimlar natijasi sifatida shakllanadi va kelajakda bo‘ladigan operatsiyalar va oqimlar zaxiralarni o‘zgartiradi. Masalan, bir korxona yil davomida yangi qurilma sotib olib, kredit olgan bo‘lsa (tranzaksiyalar), yil oxirida uning balansida ushbu aktiv va majburiyatlar ko‘rsatiladi; shu bilan birga, bozor narxlarining o‘zgarishi yoki tabiiy ofatlar bu aktivlarning qiymatini oshirishi yoki pasaytirishi mumkin (boshqa oqimlar)

Natijalar va muhokamalar

SNA doirasida iqtisodiy oqimlar va zaxiralarning to‘g‘ri tasnifi makroiqtisodiy tahlil uchun muhim. Iqtisodiy operatsiyalar ishlab chiqarish hajmi, iste’mol, investitsiya va daromadlarning taqsimlanishini o‘lchashga imkon beradi. Masalan, daromadlar va xarajatlar hisobi orqali yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy daromad indikatorlari hosil qilinadi. Moliyaviy tranzaksiyalar esa mablag‘larning qanday taqsimlanayotganini ko‘rsatadi va moliyaviy barqarorlikni baholashda asos vazifasini o‘taydi.

Boshqa iqtisodiy oqimlar hisobiga tabiat boyliklarining kashf etilishi, resurslarning tugashi, yoki narxlar o‘zgarishi natijasida aktiv va majburiyatlarning qiymatidagi farqni aniqlash mumkin. Masalan, mineral konlarining topilishi davlat boyligini oshiradi, tabiat ofati esa aktivlarning yo‘q bo‘lishiga olib keladi. Agar milliy hisoblarda faqat tranzaksiyalar hisobga olinsa, bunday hodisalar iqtisodiyotning haqiqiy boylik holatini noto‘g‘ri aks ettiradi.

Zaxiralar bilan bog‘liq tahlillar orqali iqtisodiy subyektlarning moliyaviy holati, qarz yuki, real aktivlarning struktura va baholanishi aniqlanadi. Zaxiralar va oqimlar o‘rtasidagi bog‘lanish milliy boylikning qanday shakllanishi va u qanday omillar ta’sirida o‘zgarishini tushunish imkonini beradi. Masalan, revalyatsiya (holding gain/loss) natijasida moliyaviy aktivlar qiymati oshishi korxonaning sof boyligini oshiradi, biroq bu operatsion rentabellikni aks ettirmaydi; shuningdek, tabiiy ofatlar aktivlar zaxirasini qisqartirganida, makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar jon boshiga boylikning pasayishini ko‘rsatadi.

Maqolada ko‘rib chiqilgan manbalar, jumladan, UN, IMF, Eurostat, Avstraliya Statistika Byurosi, Kanada Statistika idorasi va SIAPning o‘quv materiallari, iqtisodiy oqimlar va zaxiralarni tasniflashda

bir-biriga o‘xshash yondashuvlarni taklif etadi. Barcha manbalar iqtisodiy oqimlarni tranzaksiyalar va boshqa iqtisodiy oqimlarga ajratadi va zaxiralarni o‘tgan davr oqimlarining jamlanmasi sifatida ta’riflaydi. Albatta, ba’zi manbalarda terminologiyada kichik farqlar bor (masalan, “other volume changes” va “other accumulation entries”), ammo ularning mohiyati bir: ular tranzaksiyalardan farqli ravishda aktiv va majburiyatlardagi kutilmagan yoki narx o‘zgarishiga asoslangan o‘zgarishlarni ifodalaydi

Xulosa

Milliy hisoblar tizimi iqtisodiy faoliyatning har bir jihatini qamrab olgan tizimdir. Iqtisodiy operatsiyalar, boshqa iqtisodiy oqimlar va zaxiralar uning asosiy uch ustunidir. Tranzaksiyalar institutlar o‘rtasidagi o‘zaro kelishuv va almashinuv natijasida yuzaga keladi, ularni mahsulotlar, daromad-taqsimot, moliyaviy instrumentlar va transferlar tranzaksiyalariga ajratish mumkin. Boshqa iqtisodiy oqimlar kutilmagan tabiiy voqealar, siyosiy hodisalar yoki narx o‘zgarishi tufayli aktiv va majburiyatlar qiymatining o‘zgarishini aks ettiradi; ular milliy boylikni to‘liq va real aks ettirish uchun hisobga olinishi zarur. Zaxiralar esa ma’lum bir vaqt nuqtasidagi boylik holatini ko‘rsatadi va o‘tgan davrdagi barcha oqimlarning jamlanmasidir.

Iqtisodiy oqimlar va zaxiralarning to‘g‘ri tasnifi va o‘lchovi makroiqtisodiy siyosatning samarali yuritilishi uchun zarur. Shuningdek, resurslar qiymatining kutilmagan o‘zgarishlarini va tabiiy boyliklarni inobatga olgan holda sof milliy boylikni aniqlash, kelajakdagi barqaror rivojlanish strategiyasini shakllantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. United Nations, European Commission, International Monetary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development & World Bank. *System of National Accounts 2008 – Chapter 3: Stocks, flows and accounting rules* — PDF havola.
2. United Nations Statistics Division (SIAP). *An Introduction to System of National Accounts – Basic Concepts (e-Learning reading material), 2020* — PDF havola.
3. European Commission (Eurostat). *Building the System of National Accounts – basic concepts (Statistics Explained)*, 2023 — vazirlik sayti.
4. Australian Bureau of Statistics (ABS). *Chapter 3: Stocks, flows and accounting rules – Australian System of National Accounts: Concepts, Sources and Methods* (Edition 8) — ABS sayti.
5. Statistics Canada Training Institute. *Key concepts – Stocks and Flows*, 2019 — PDF havola.
6. International Monetary Fund. *BPM7 Chapter 3 / 2025 SNA Chapter 4: Flows, Stocks and Accounting Rules – Annotated Outline* — PDF havola.
7. Eurostat. *National accounts – an overview* (Statistics Explained) — maqola havolasi.
8. United Nations Statistics Division. *Glossary of terms of the 1993 SNA* — glossary sahifasi.
9. World Bank / UNSD. *The 2008 SNA – concepts in brief: A complement to the System of National Accounts 2008*, 2014 — PDF havola.
10. Banco de España. *Other volume changes / Other changes in volume – Statistics glossary* — glosario sahifasi.
11. Australian Bureau of Statistics. *The conceptual elements of ASNA*, 2020-21 — ABS sayti.
12. TariffNumber.com. *Definition: Economic flow (SNA)* — definitsiya sahifasi.